

ΤΑΦΙΚΕΣ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΣΤΗΝ ΠΜ ΙΙ - ΜΜ ΙΙ ΠΕΡΙΟΔΟ

–Συνέχειες και ασυνέχειες

Δρ Σωτηρία Κιορπέ
Οστεοαρχαιολόγος

Δρ Μεταξία Τσιμποπούλου
*Επίτιμη Διευθύντρια ΥΠΠΟ
Διευθύντρια των ανασκαφών Πετρά*

01
ΜΜ ΙΑ ανδρική ταφή
στην Ταφική Δομή 28.

02
ΠΜ ΙΙΑ γυναικεία ταφή
στην Ταφική Δομή 25.

03
ΠΜ ΙΙΑ γυναικεία ταφή
στην Ταφική Δομή 24.

ΟΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΠΟΥ ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΗΚΑΝ κατά την Προανακτορική και την Παλαιοανακτορική περίοδο στην Κρήτη εξετάζονται συχνά σε σχέση με την ανάπτυξη πολυπλοκότερων κοινωνικών δομών και την εμφάνιση των πρώτων «ανακτόρων» κατά τις αρχές της 2ης χιλιετίας π.Χ. Οι αλλαγές αυτές έχουν κυρίως ερευνηθεί μέσω της μελέτης του ταφικού πεδίου και της εξέτασης διαφορετικών ταφικών συνόλων και αποθέσεων, με αποτέλεσμα ένα γραμμικό αφήγημα στο οποίο τα στοιχεία κοινωνικής πολυπλοκότητας αυξάνονται προς το τέλος της Προανακτορικής περιόδου.

Τα τελευταία χρόνια, αντίθετα, οι αλλαγές ερμηνεύονται κυρίως ως επαναπροσδιορισμός των σχέσεων μεταξύ των ανθρώπων, του τοπίου και των πραγμάτων, σε διάφορες περιόδους, και σηματοδοτούν τη συνέχεια παλαιότερων πρακτικών.

Η μελέτη των περιόδων ενός νεκροταφείου ερμηνεύει τις αλλαγές των ταφικών πρακτικών, οι οποίες συνδέονται με κοινωνικούς, οικονομικούς και ιδεολογικούς παράγοντες. Η έρευνά μας επιδιώκει την τεκμηρίωση των αλλαγών των ταφικών πρακτικών και της έκφρασης των προσωπικών και συλλογικών ταυτοτήτων, με οδηγό τη μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων (αρχιτεκτονικά στοιχεία, ενδείξεις εγκατάλειψης ορισμένων ταφικών συνόλων και μεταβολές στη μεταχείριση των νεκρών και στις τελετουργίες).

Η νεκρόπολη περιλαμβάνει 29 ταφικά κτίρια, μία βραχοσκεπή, 13 ταφικές δομές, έναν κιβωτιόσχημο τάφο και 33 ακόμα μη ταφικά αρχιτεκτονικά στοιχεία, περιλαμβανομένων δύο ανοιχτών τελετουργικών χώρων και δύο περιβόλων. Τα μέχρι σήμερα ερευνημένα σύνολα προσφέρουν μια πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα της ποικιλομορφίας των ταφικών πρακτικών, διότι οι τάφοι διαφέρουν σημαντικά ως προς την αρχιτεκτονική, τη διάρκεια χρήσης και τις αποθέσεις.

Το νότιο τμήμα του νεκροταφείου ήταν ουσιαστικά το πρώτο που χρησιμοποιήθηκε για ταφές, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Προς το παρόν δεν έχουν εντοπιστεί ενδείξεις χρήσης στην ΠΜ ΙΑ περίοδο. Όμως η έρευνα της ταφικής βραχοσκεπής έφερε στο φως δευτερογενείς ταφικές αποθέσεις από την ΠΜ ΙΒ ως την ΜΜ ΙΙΑ, άρα παλαιότερες από όλα τα ανασκαμμένα ταφικά κτίρια και τις ταφικές δομές. Στην ΠΜ ΙΙΑ ιδρύθηκαν τα πρώτα ταφικά κτίρια και οι κτιστές ταφικές δομές. Η δημιουργία οριοθετημένων και οργανωμένων χώρων απόθεσης των νεκρών συνιστά αλλαγή στη χρήση του χώρου και αύξηση της ορατότητας του ταφικού τελετουργικού. Συμπίπτει δε χρονολογικά με την εγκατάλειψη του οικισμού της Τελικής Νεολιθικής και ΠΜ ΙΑ και την πρώτη οικιστική εγκατάσταση στον Λόφο Ι.

Στην πρώιμη Προανακτορική περίοδο χρησιμοποιήθηκαν τουλάχιστον 12 ταφικά κτίρια, στο νότιο και κεντρικό τμήμα του πλατώματος. Στην όψιμη Προανακτορική χρησιμοποιήθηκαν λιγότεροι τάφοι, με μεγαλύτερες διαστάσεις και πολυπλοκότερες κατόψεις. Παράλληλα, στη ΜΜ ΙΑ δημιουργούνται οκτώ ταφικές δομές.

Η εικόνα γίνεται πιο σύνθετη κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο (1900–1700 π.Χ.), όταν κτίζονται τουλάχιστον εννέα νέοι τάφοι και δύο ταφικές δομές. Εξαιρετικό από πολλές απόψεις είναι το Ταφικό Κτίριο 2, στο νοτιότερο τμήμα της νεκρόπολης, κτισμένο στη ΜΜ ΙΒ, πάνω από τις πλουσιότερες ταφικές δομές της Προανακτορικής περιόδου. Η συνολική

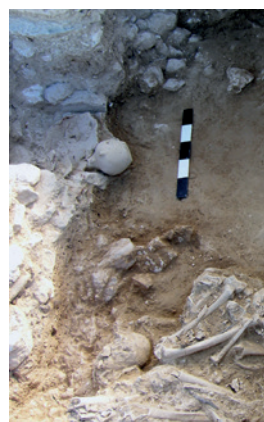
χρήση του χώρου του ξεπερνάει τα 1.000 χρόνια. Επομένως είναι προφανές ότι η συγκεκριμένη περιοχή όπου κτίστηκε το Ταφικό Κτίριο 2 είχε ιδιαίτερη σημασία για την κοινότητα του Πετρά, όπως δείχνουν η εγγύτητά της στον οικισμό της Τελικής Νεολιθικής–ΠΜ ΙΑ περιόδου, η συνεχής χρήση της για ταφές, η αρχιτεκτονική επιμέλεια αλλά και οι πλούσιες ταφικές αποθέσεις.

Τα ταφικά κτίρια στον Πετρά χρησιμοποιούνται συνθήως για τουλάχιστον 150 χρόνια, με αποτέλεσμα σε πολλούς τάφους να προστίθενται δωμάτια. Εξάλλου σε αρκετές περιπτώσεις νεότερα ταφικά κτίρια κτίζονται πάνω σε παλαιότερα, χωρίς να θιγούν οι πρώτες ταφικές επιχώσεις. Άλλοτε πάλι τα ταφικά κτίρια που είχαν σταματήσει να χρησιμοποιούνται παρέμεναν ορατά αποτελώντας μέρος του μνημονικού τοπίου. Σημαντική εξαίρεση στην παραπάνω πρακτική υπήρξε ο ολοκληρωτικός καθαρισμός και η σκόπιμη εγκατάλειψη των ΠΜ ΙΙ Ταφικών Κτιρίων 12 και 15, τα οποία καθαρίστηκαν από το αρχικό τους περιεχόμενο, ενώ το Κτίριο 12, πιθανότατα στην όψιμη Προανακτορική, επιχωματώθηκε για τη δημιουργία ενός μονοπατιού προς τον Χώρο Τελετουργιών 1.

Συνολικά το μέγεθος των ταφικών κτιρίων αυξάνεται στα τέλη της Προανακτορικής και κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο. Οι τάφοι της τελευταίας περιόδου χρήσης της νεκρόπολης παρουσιάζουν ιδιαίτερη ποικιλομορφία ως προς το μέγεθος και την αρχιτεκτονική επιμέλεια. Για παράδειγμα, το Ταφικό Κτίριο 10, αν και έχει επιφάνεια μόλις 29 τ.μ., ήταν ένας από τους πλουσιότερους τάφους της νεκρόπολης, ανταγωνιζόμενος το Ταφικό Κτίριο 2.

Παρόμοια είναι η εικόνα που προκύπτει από τη μελέτη του μεγέθους των κοινωνικών ομάδων που χρησιμοποιούσαν τα ταφικά κτίρια στον Πετρά. Το βασικό μέγεθος των πληθυσμιακών ομάδων στη νεκρόπολη του Πετρά, κατά την όψιμη Προανακτορική, δηλώνει οργάνωση σε πυρηνικές οικογένειες. Για την Παλαιοανακτορική περίοδο, τα μεγέθη εμφανίζονται σημαντικά μικρότερα, γεγονός που μπορεί να οφείλεται στην περιορισμένη αντιπροσώπευση του δείγματος των τάφων της περιόδου, αλλά επίσης να υποδηλώνει τον κατακερματισμό των ομάδων που χρησιμοποιούσαν το νεκροταφείο του Πετρά. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την ανέγερση νέων ταφικών κτιρίων στο βόρειο τμήμα της νεκρόπολης. Ως προς την ΠΜ ΙΙ είναι πιο δύσκολος ο υπολογισμός της κοινωνικής ομάδας, λόγω των αλληπάλλων επεισοδίων καθαρισμού και της μακράς χρονικής διάρκειας αυτής της περιόδου.

Στα ταφικά κτίρια οι νεκροί τοποθετούνταν στο δάπεδο των τάφων, το οποίο συχνά είχε επίστρωση από θαλασσινά βότσαλα, ενώ από την ΠΜ ΙΙΙ και εξής παρατηρείται και χρήση ταφικών αγγείων διαφόρων τύπων. Σε όλες τις αποθέσεις έχει τεκμηριωθεί δευτερογενής μεταχείριση τόσο στο εσωτερικό των κτιρίων όσο και σε άλλους χώρους πρωτογενούς απόθεσης που δεν έχουν ακόμα ταυτιστεί. Περιλαμβάνει σύμπτυξη, αφαίρεση ορισμένων οστών, καθαρισμό και αναδιάταξη των σκελετών, ακόμα και έκθεση ορισμένων σε συνθήκες πυράς, πιθανώς στην περίπτωση σωμάτων τα οποία δεν είχαν αποσαρκοωθεί πλήρως. Ως προς τους τύπους απόθεσης και τις πρακτικές δευτερογενούς μεταχείρισης των καταλοίπων δεν παρατηρούνται διαφορές μεταξύ των προανακτορικών και των παλαιοανακτορικών συνόλων. Μοναδική και ουσιαστική

εξάιρεση στην παραπάνω εικόνα ομοιομορφίας αποτελούν οι πλουσιότερες ατομικές ταφές σε ταφικές δομές, κυρίως στην περιοχή του μεταγενέστερου Ταφικού Κτιρίου 2, κατά την ΠΜ ΙΙΑ και τη ΜΜ ΙΑ.

Στην Ταφική Δομή 24 (εικ. 3), μια ανήλικη γυναίκα είχε τοποθετηθεί σε λάκκο σκαμμένο εντός στρώματος λίθων πεσμένων από τον παρακείμενο οικισμό της Τελικής Νεολιθικής και ΠΜ ΙΑ. Ο άνω κορμός και σε μεγαλύτερο βαθμό η περιοχή του κατώτερου θώρακα και του ιερού οστού είχαν διαταραχθεί, μετά την πλήρη ή μερική αποσάρκωση. Βαθύτερα από την παραπάνω ταφή, εντοπίστηκε μία ακόμη πρωτογενής ταφή της ΠΜ ΙΙΑ. Στην Ταφική Δομή 25 (εικ. 2), μέσα σε λάκκο οριοθετημένο με λίθους και πάνω σε στρώμα από μικρούς λίθους και βότσαλα, ανασκάφηκε η ταφή άλλης μιας, ενήλικης αυτή τη φορά, γυναίκας. Η ταφή είχε παραμείνει αδιατάρακτη.

Δύο ακόμα αδιατάρακτες πρωτογενείς ταφές της ΜΜ ΙΑ περιόδου ανασκάφηκαν κάτω από το Ταφικό Κτίριο 2. Ειδικότερα, στην Ταφική Δομή 28 ερευνηθήκαν η πρωτογενής ταφή ενός άνδρα (εικ. 1) και οι δευτερογενείς ταφές μιας γυναίκας και δύο παιδιών (εικ. 4). Τα οστά της γυναίκας βρέθηκαν σε σωρό, μαζί με τα κοσμήματά της. Τα οστά ενός παιδιού και ενός νηπίου ήταν οι παλαιότερες αποθέσεις στον χώρο. Παρόμοια είναι η απόθεση που ανασκάφηκε στην Ταφική Δομή 23, επίσης κάτω από το Ταφικό Κτίριο 2. Αποτελούνταν από μια πρωτογενή ταφή άνδρα άνω των 45 ετών (εικ. 5) και μια μεγάλη συσσώρευση οστών που περιελάμβανε τα κατάλοιπα έξι ενήλικων ατόμων και ενός νηπίου (εικ. 6). Οι παραπάνω περιπτώσεις είναι δυσερμίνευτες.

Στο ΠΜ ΙΙΑ Ταφικό Κτίριο 17, ανασκάφηκε πρωτογενής ανδρική ταφή σε συνεσταλμένη στάση, μόνη της σε ένα άδειο δωμάτιο (εικ. 7), ενώ οι υπόλοιποι χώροι του ταφικού κτιρίου περιείχαν μεγάλες ποσότητες δευτερογενών αποθέσεων αποτελούμενων από ανακατωμένα οστά. Πιθανότατα η πρωτογενής ταφή αποτελεί την τελευταία απόθεση πριν από την εγκατάλειψη του τάφου στην ΠΜ ΙΙ.

Την εποχή της ίδρυσης του ανακτόρου του Πετρά και λίγο πριν από αυτήν παρατηρήθηκε ουσιαστική μεταβολή στις τελετουργικές δραστηριότητες. Το επίκεντρο των τελετών μεταφέρθηκε από το εσωτερικό των τάφων σε δύο ανοιχτούς και οργανωμένους χώρους τελετουργιών στο βόρειο και το νότιο τμήμα του νεκροταφείου. Η αποκάλυψη τεράστιας ποσότητας αγγείων πόσης και βρώσης υποδεικνύει τη συλλογική κατανάλωση ποτού και φαγητού, η οποία τώρα απευθύνεται

σε μεγαλύτερο αριθμό ατόμων σε σχέση με αυτόν που συμμετείχε σε τελετές στο εσωτερικό ή στην περιφέρεια των τάφων.

Την ίδια περίοδο παρατηρήθηκαν ενδείξεις διαφοροποίησης μεταξύ των κοινωνικών ομάδων που χρησιμοποιούν τη νεκρόπολη του Πετρά. Συγκεκριμένα ο Χώρος Τελετουργιών 2 είναι μεγαλύτερος, ευκολότερα προσβάσιμος και σχετίζεται με περισσότερα ταφικά κτίρια σε σχέση με τον Χώρο Τελετουργιών 1 ο οποίος συνδέεται αποκλειστικά με το Ταφικό Κτίριο 2. Η ομάδα που χρησιμοποιούσε το Ταφικό Κτίριο 2 ήλεγχε τις τελετουργίες του Χώρου Τελετουργιών 1, όπως δηλώνουν η αποθήκευση τελετουργικών σκευών σε δύο δωμάτια του ταφικού κτιρίου, η αρχιτεκτονική επιμέλεια και οι πλούσιες αποθέσεις. Περίτεχνη αρχιτεκτονική και πλούσιες αποθέσεις έχουν επίσης παρατηρηθεί στο Ταφικό Κτίριο 10, στο βόρειο τμήμα της νεκρόπολης, σε επαφή με τον Χώρο Τελετουργιών 2, όπως και σε άλλα ταφικά κτίρια του βόρειου τμήματος, δηλώνοντας σαφώς κοινωνικό ανταγωνισμό στην επίδειξη πλούτου. Οπωσδήποτε, η οργάνωση του νεκροταφείου με διαδρόμους πρόσβασης σε συγκεκριμένα σημεία του αφενός αποκαλύπτει χωροταξικό σχεδιασμό και αφετέρου τεκμηριώνει τη συνεργασία μεταξύ των ομάδων για την υλοποίηση αυτού του έργου, στο πλαίσιο της ανακτορικής διοίκησης.

Αρχιτεκτονικά υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ των χώρων των ζώντων και εκείνων των νεκρών, εφόσον καμία είσοδος ταφικού κτιρίου δεν αντικρίζει τους χώρους τελετουργιών. Οι τελετές μπορεί να ήταν είτε κοσμικού είτε ταφικού χαρακτήρα, παρά το γεγονός ότι σε λίγες περιπτώσεις παρατηρήθηκαν τελετουργίες στο εσωτερικό παλαιοανακτορικών ταφικών κτιρίων, όπως στα Ταφικά Κτίρια 9 και 10.

Στο Ταφικό Κτίριο 9 η τελετουργία σχετιζόταν με τη θυσία ταύρου (βλ. το άρθρο της Β. Ισαακίδου στο παρόν τεύχος), ενώ στο Ταφικό Κτίριο 10 αναγνωρίζεται ένα επεισόδιο καθαρά ταφικού χαρακτήρα με απόθεση αγγείων πάνω σε προγενέστερους σκελετούς.

Η σύντομη αυτή επισκόπηση των δεδομένων επιτρέπει την αναγνώριση αλλαγών στην ταφική συμπεριφορά διαχρονικά. Συνοψίζοντας: στην ΠΜ ΙΙ οι ταφικές πρακτικές απέκτησαν μεγαλύτερη ορατότητα σε σχέση με την ΠΜ Ι, ενώ στο τέλος της Προανακτορικής και την αρχή της Παλαιοανακτορικής επισημοποιήθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό μέσω της δημιουργίας των ανοιχτών τελετουργικών χώρων και της οργάνωσης του νεκροταφείου. Μία ακόμα αλλαγή αφορά στο μέγεθος των κοινωνικών ομάδων που χρησιμοποιούσαν τα ταφικά

κτίρια του Πετρά, το οποίο φαίνεται ότι αυξάνεται κατά την ΠΜ ΙΙΙ περίοδο, ενώ οι ομάδες είναι περισσότερο κατακερματισμένες κατά τη ΜΜ ΙΒ–ΙΙ περίοδο. Ο κατακερματισμός των ομάδων σε συνάφεια με την ύπαρξη ανοιχτών τελετουργικών χώρων και την επιμέλεια στην οργάνωση του νεκροταφείου δηλώνει τον κοινωνικό ανταγωνισμό ομάδων που συμμετείχαν στην ανακτορική διοίκηση.

Εκτός αυτών των αλλαγών, στον Πετρά διαπιστώνεται γενικά συνέχεια στην έκφραση της κοινοτικότητας μέσω της χρήσης της νεκρόπολης για ταφές και τελετουργίες. Ο κατακερματισμός, η μείξη των σκελετικών καταλοίπων, η δημιουργία ανώνυμων σωρών οστών, η συλλογή και η μετακίνηση των σκελετικών καταλοίπων εντός των ταφικών κτιρίων αποτελούν αφενός συστηματική προσπάθεια απόλειψης των ατομικών ταυτοτήτων και αφετέρου προσπάθεια δημιουργίας μιας νέας συλλογικής και προγονικής μνήμης. Η απόδοση τιμών στους προγόνους λάμβανε χώρα σε διάφορες περιστάσεις όπως σε επεισόδια που σηματοδότησαν το τέλος χρήσης ενός τάφου ή σε επεισόδια προσφοράς σε πρωιμότερες ταφές. Τέλος, η εύρεση λίγων, πλούσια κτερισμένων και αδιατάρακτων ταφών στην περιοχή του Ταφικού Κτιρίου 2 ίσως υποδεικνύει την ύπαρξη ενός «προγονικού» πληθυσμού, τον οποίο οι κάτοικοι του Πετρά σέβονταν και

04

ΜΜ ΙΑ ταφές γυναίκας και δύο παιδιών στην Ταφική Δομή 28.

05

ΜΜ ΙΑ ταφή άνδρα στην Ταφική Δομή 23.

06

ΜΜ ΙΑ ταφές έξι ενηλίκων και ενός νηπίου στην Ταφική Δομή 23.

07

ΠΜ ΙΙΑ ταφή άνδρα στο Δωμάτιο 1 του Ταφικού Κτιρίου 17.

τιμούσαν μέσω της συνεχούς χρήσης του χώρου για ταφές και της πραγματοποίησης ταφικών ή άλλων τελετών στον Χώρο Τελετουργιών 1.

Οπωσδήποτε, κατά την Προανακτορική περίοδο οι κοινωνικές ομάδες που χρησιμοποίησαν το νεκροταφείο του Πετρά εστίασαν στην προώθηση της συλλογικής ταυτότητας, ενώ κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο στην επίδειξη της κοινωνικής θέσης της εκάστοτε ομάδας με τουλάχιστον μία ομάδα, αυτή που χρησιμοποίησε την περιοχή όπου αργότερα χτίστηκε το Ταφικό Κτίριο 2, να επιδεικνύει την υψηλή κοινωνική της θέση και στις δύο περιόδους. Οι παλαιοανακτορικές ομάδες συνδέονταν οπωσδήποτε με την ανακτορική διοίκηση, στο πλαίσιο της οποίας η ομάδα του Ταφικού Κτιρίου 2 ήταν η σημαντικότερη της κοινότητας. Παρά τους προφανείς κοινωνικούς ανταγωνισμούς όμως, όλες οι κοινωνικές ομάδες επέλεξαν το νεκροταφείο για την επίδειξη και την πραγμάτευση των ταυτοτήτων και των σχέσεών τους μέσω των ταφικών και άλλων τελετουργικών πρακτικών, με έμφαση στη συλλογικότητα και τη συνέχεια της ύπαρξης της κοινωνικής συνοχής στον Πετρά.

*Όλες οι φωτογραφίες του άρθρου προέρχονται από το Αρχείο Ανασκαφών Πετρά.

Βιβλιογραφία

- Kiorpe S., «Tracing the funerary ritual at Kephala Petras through the evidence of the human skeletal remains», *Kentro: The Newsletter of the INSTAP Study Center for East Crete* 21 (2018), σ. 1–6.
- Kiorpe S. / Triantaphyllou S., «From excavating bones to reconstruct funerary practices: Contextualizing skeletal evidence for the post-funerary treatment of the dead at the Pre- and Protopalatial Petras Cemetery (2900–1700 BCE), Siteia, Crete», *Journal of Archaeological Science: Reports* 48 (2023), 103896.
- Triantaphyllou S., «Kephala Petras: The human remains and the burial practices in the rock shelter», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: 25 years of excavations and studies. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 9–10 October 2010* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 16), 2012, σ. 161–170.
- Triantaphyllou S., «Όσο ψηλά και αν ανεβείς λέξη μη πεις μεγάλη 'νο χώμα σε έφτιαξε ο θεός κι εκεία γυρίζεις πάλι», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14–15 February 2015* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 21), 2017, σ. 269–290.
- Triantaphyllou S. / Kiorpe S. / Tsiropoulou M., «House Tomb 5: A preliminary analysis of the human skeletal remains», στο M. Tsiropoulou (επιμ.), *Petras, Siteia: The Pre- and Proto-palatial cemetery in context. Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14–15 February 2015* (Monographs of the Danish Institute at Athens, 21), 2017, σ. 291–299.
- Triantaphyllou S. / Kiorpe S. / Tsiropoulou M., «Manipulating bodies, constructing social memory: Ways of negotiating, re-inventing and legitimizing the past at the Petras Cemetery, Siteia, Crete», στο E. Borgna / I. Caloi / F. Carinci / R. Laffineur (επιμ.), *MNHMH / MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17–21 April 2018* (Aegaeum, 43), Leuven–Liège 2019, σ. 73–80.
- Tsiropoulou M. / Rupp D., «The Pre- and Protopalatial cemetery at Petras–Kephala: a persistent locale as an arena for competing cultural memories», στο E. Borgna / I. Caloi / F. Carinci / R. Laffineur (επιμ.), *MNHMH / MNEME. Past and Memory in the Aegean Bronze Age: Proceedings of the 17th International Aegean Conference, University of Udine, Department of Humanities and Cultural Heritage, Ca' Foscari University of Venice, Department of Humanities, 17–21 April 2018* (Aegaeum, 43), Leuven–Liège 2019, σ. 81–94.